

Criticism and Methodological Assessment of Saghi Gazerani's Works in Studies of Ancient Iranian History

Omid Ghiasi*

Abstract

In her research, Saghi Gazerani has addressed the issues of Historiography in ancient Iran and questioned the dominant positivist approach. Focusing on the boundary between History and Literature, Gazerani has attempted to highlight the importance of texts such as the *Shahnameh* in understanding the History of ancient Iran, in contrast to material historical evidence such as archaeological and numismatic findings. By criticizing the relegation of the *Shahnameh* to the realm of Literature, she has attempted to show the existence of historical layers in narratives that are categorized as myths and legends. In addition to showing these layers, she emphasizes that her goal is to demonstrate the importance of texts in the "national history" genre in reading discourses of power and political legitimacy. However, her methodological contradictions prevent her from expanding her approach to the positivist reading, and by focusing on showing historical layers as fact in narratives of the national history genre, she herself enters the field that she has attempted to criticize. This article aims to focus on Gazerani's methodology and show how this methodology opens up a possibility in the critique of the positivist reading of the understanding of ancient Iranian history, but ultimately leaves it unfinished.

Keywords: Ancient Iran, History, Methodology, Saghi Gazerani, Positivism.

* PhD Graduate in Ancient History of Iran, Tehran University, Tehran, Iran, Omid.ghiasi66@ut.ac.ir
Date received: 07/09/2025, Date of acceptance: 10/02/2026

Extended Abstract

In her research, Saghi Gazerani has addressed the issues of historiography in ancient Iran and has called into question the dominant positivist approach. By focusing on the boundary between history and literature, Gazerani has sought to highlight the importance of texts such as the *Shāhnāmeḥ* in understanding the history of ancient Iran, as opposed to material historical evidence such as archaeological and numismatic findings.

Introduction

Criticizing the relegation of the *Shāhnāmeḥ* to the realm of literature, she has attempted to demonstrate the existence of historical layers within narratives classified as myth and legend. Beyond revealing these layers, she emphasizes that her aim is to underscore the significance of texts belonging to the genre of “national history” in reading discourses of power and political legitimacy. However, methodological contradictions in her work prevent her from fully developing her approach against positivist readings. By focusing on revealing historical layers as factual within narratives of the national history genre, she herself enters a domain that she has sought to critique.

Materials and Methods

From an ontological standpoint, Gazerani’s critique of realist ontology is directed toward the dominant positivist approach in the study of pre-Islamic Iranian history. Within this prevailing approach, material evidence—such as coins—holds primary importance in comparison with literary/historical narratives found in textual sources. Coins are generally privileged on the grounds that they are believed to provide the researcher with unmediated information from the time of minting, information presumed to be free from the ideological interventions that characterize later written sources. In this view, a dualism of reality versus interpretation is implicitly assumed, whereby coins and other material traces, as embodiments of “reality,” are treated as untouched by interpretive interference. Accordingly, it can be said that Gazerani positions her critique at the opposite pole of scientific realist ontology—namely, within an idealist ontological framework.

Discussion and Result

From an epistemological perspective, she seeks to show an alternative horizon beyond reliance on brute facts. Yet by adopting a comparative approach, she gradually departs from the very path she initially set out on. That is, although Gazerani attempts to highlight the epistemic dimension of texts through perspectives such as political discourse, the temptation to demonstrate concrete historical events within ancient narrative/historical texts remains present in her analysis, keeping her methodology entangled with the positivist concern for truth and falsity. This article, by continuing the critical trajectory Gazerani initially opened, argues that explaining data in terms of their proximity to empirical reality is not the sole scientific meaning of history. Drawing on the significant example of the character Zāl in the *Shahnameh*, it is shown that Zāl should be considered a historical figure regardless of whether material evidence—such as coins or archaeological data—confirms his existence or not, and regardless of whether one can identify empirical layers within the events reported about him. He becomes historical because, within the broader continuity of ancient Iranian history, he occupies an essential place in articulating foundational cultural meanings for Iranians both in Ferdowsi's time and in the present. On this basis, history is no longer centered solely on "what actually happened," as in Ranke's classical model. Rather, by shifting ontology from realism to idealism, interpretive-constructivist, hermeneutical, and meaning-oriented paradigms become available, illuminating new dimensions of ancient Iranian history. To further extend Gazerani's initial trajectory, this study employs Paul Ricoeur's methodology. Ricoeur, by distinguishing between memory and imagination, explains that they can be differentiated both by their practical intentionality and the objects they intend. The object of both is something absent; however, in the case of memory, this absence does not imply unreality or fabrication but a state of "having-been." In other words, as Aristotle had earlier noted, the intentional object of memory is an object "from the past."

Conclusion

The dimension that Gazerani touches upon—had it been further developed hermeneutically—could have opened a new horizon for the study of ancient Iranian history by distinguishing between history as factual reality and history as the remembrance of the past. Ricoeur's phenomenological and hermeneutic approach could have expanded Gazerani's methodology to a point where, without collapsing

into postmodern conceptions of history, it would nonetheless move beyond positivism and reveal a different domain of inquiry for researchers of ancient Iranian history.

Bibliography

- Below, G. V. 1928. "Wie Es Eigentlich Gewesen." *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 20 (3/4): 452–460.
- Carr, E. H. 2017. *What Is History?* Translated by Hassan Kamshad. 7th ed. Tehran: Kharazmi.
- Clark, Elizabeth A. 2018. *History, Text, Theory: Historians and the Linguistic Turn*. Translated by Hashem Aghajari. Tehran: Morvarid.
- Collingwood, R. G. 2012. *The Principles of History and Other Writings in Philosophy of History*. Translated by Abdorreza Salarbehzadi. 2nd ed. Tehran: Ney.
- Ferdowsi. 2017. *Shahnameh*. Edited by Jalal Khaleghi-Motlagh. 4 vols. (in 2 parts). 2nd ed. Tehran: Sokhan.
- Gazerani, Saghi. 2018. *The Narratives of the House of Rostam and Iranian Historiography*. Translated by Sima Soltani. 1st ed. Tehran: Markaz.
- Gazerani, Saghi. 2019a. *Zahhāk: History Emerging from Myth*. Translated by Sima Soltani. 1st ed. Tehran: Markaz.
- Gazerani, Saghi. 2019b. *Ārash Kamāngir: The Missing Story of Ārash in the Shahnameh*. Translated by Sima Soltani. 1st ed. Tehran: Markaz.
- Gazerani, Saghi. 2020. *Kush Pīl-dandān: The Making of an Anti-hero*. Translated by Sima Soltani. 1st ed. Tehran: Markaz.
- Ghiasi, Neda, and Amir Maziar. 2022. "The Constructive Role of Imagination in History from the Perspective of Paul Ricoeur." *Falsafeh* 1 (38): 117–132.
- Grondin, John. 2014. *Hermeneutics*. Translated by Mohammadreza Abolghasemi. 1st ed. Tehran: Mahi.
- Hatami, Amir Hossein, and Meysam Akbarzadeh. 2024. "Positivist Horizons in Iranian–Islamic Historiography." *Epistemological Studies* 13 (27): 127–149.
- Hazrati, Hassan. 2018. *Research Methods in Historiography*. 2nd ed., 1st printing. Qom: Logos.
- Hughes-Warrington, Marnie. 2010. *Fifty Key Thinkers on History*. Translated by Mohammadreza Badi'i. 2nd ed. Tehran: Amir Kabir.
- Husserl, Edmund. 1976. *Die Krisis der Europäischen Wissenschaften und die Transzendente Phänomenologie*.
- Kuyāji, Jahangir. 2009. *Foundations of Myth and Epic in Iran*. Edited by Jalil Dustkhah. 3rd ed. Tehran: Agah.
- Little, Daniel. 2009. *Explanation in the Social Sciences: An Introduction to the Philosophy of Social Science*. Translated by Abdolkarim Soroush. 5th ed. Tehran: Serat.
- Matlub-Kari, Esmail. 2024. *Sasanian Numismatics: A Linguistic Approach to Historical Analysis*. 1st ed. Tehran: Negah-e Mo'āser.

31 Abstract

- Meisami, Julie S. 2021. "History as Literature." In *Persian Historiography in Late Antique Iran*, edited by Charles Melville, 61–112. Tehran: Negarestan-e Andisheh.
- Molaei-Tavani, Alireza.. 2011. *An Introduction to Research Method in History*. 4th ed. Tehran: Ney.
- Mo'eni-'Alamdari, Jahangir. 2008. "A Phenomenological Approach to the Study of Ancient Iranian History." *National Studies* 9 (36): 3–19.
- Mohammadpour, Ahmad. 2018. *Method in Method: On the Construction of Knowledge in the Human Sciences*. 1st ed. Qom: Logos.
- Pellauer, David. 2023. *Ricoeur: A Guide for the Perplexed*. Translated by Neda Ghiyasi. Tehran: Qoqnoos.
- Rashidian, Abdolkarim. 2015. *Husserl in the Context of His Works*. 4th ed. Tehran: Ney.
- Rezakhani, Khodadad. 2017. *East Iran in Late Antiquity: ReOrienting the Sasanians*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Ricoeur, Paul. 1984. *Time and Narrative*, Volume III. Translated by Kathleen McLaughlin and David Pellauer. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Ricoeur, Paul. 2006. *Memory, History, Forgetting*. Translated by Kathleen Blamey and David Pellauer. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Rosen, Baron W. 2003. *On the Arabic Translations of the Khwadāy-nāmag*. Persian translation by Mohsen Shoja'i; introduction and Arabic translation by Ali Bahramiyan. Supplement no. 15 of *Name-ye Farhangestan*. Tehran.
- Sangari, Esmail, and Alireza Karbasi. 2016. "Historiography in Ancient Iran: Its Nature and Method in Light of Various Approaches to the Concept of History." *History of Islam and Iran* 26 (30/120): 167–218.
- White, Hayden. 1975. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press.

نقد و سنجش روش‌شناسی آثار ساقی گازرانی در مطالعات تاریخ ایران باستان

امید غیائی*

چکیده

ساقی گازرانی در پژوهش‌های خود به مباحث تاریخ‌نگاری در ایران باستان پرداخته و رویکرد پوزیتیویستی غالب را به پرسش گرفته است. گازرانی با تمرکز بر مرز میان تاریخ و ادبیات، تلاش کرده است اهمیت متونی مانند شاهنامه را در برابر شواهد تاریخی مادی نظیر یافته‌های باستان‌شناختی و سکه‌شناسی در شناخت تاریخ ایران باستان برجسته کند. وی با نقد به رانده شدن شاهنامه به عرصه ادبیات، تلاش کرده است تا وجود لایه‌های تاریخی در روایت‌هایی که در دسته اسطوره و افسانه قرار گرفته‌اند را نشان دهد. او افزون بر نشان دادن این لایه‌ها، تاکید می‌کند که هدفش نشان دادن اهمیت متون ژانر «تاریخ ملی» در خوانش گفتمان‌های قدرت و مشروعیت سیاسی است. با وجود این، تناقض‌های روش‌شناختی او موجب می‌شود نتواند رویکرد خود را در برابر خوانش پوزیتیویستی بسط دهد و با تمرکز بر نشان دادن لایه‌های تاریخی به مثابه امر واقع در روایت‌های ژانر تاریخ ملی، خود نیز وارد عرصه‌ای می‌شود که تلاش کرده است آن را نقادی کند. این مقاله بر آن است با تمرکز بر روش‌شناسی گازرانی، نشان دهد چگونه این روش‌شناسی امکانی را در نقد خوانش پوزیتیویستی به روی فهم تاریخ ایران باستان می‌گشاید، اما گازرانی در نهایت آن را ناتمام باقی می‌گذارد.

کلیدواژه‌ها: ساقی گازرانی، تاریخ، ایران باستان، روش‌شناسی، پوزیتیویسم.

* دکتری تاریخ ایران پیش از اسلام، دانشگاه تهران، Omid.ghiasi66@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۲۱

۱. مقدمه

مسئله روش در مطالعات تاریخ ایران در دوره باستان کمتر محل توجه پژوهشگران بوده است و عمده آثار تالیفی از بحث عمیق و جدی در این باره پرهیز می‌کنند. ساقی‌گازرانی از معدود پژوهشگرانی است که در مهم‌ترین اثرش درباره تاریخ ایران باستان *روایت‌های خاندان رستم و تاریخ‌نگاری ایرانی* - نه تنها بحث روش‌شناسی و معرفت‌تاریخی را پیش کشیده و موضع خود را مشخص کرده، بلکه نقدی جدی نیز به خوانش پوزیتیویستی غالب بر مطالعات تاریخ ایران باستان انجام داده است. روش‌شناختی آثار گازرانی، بر مرز میان تاریخ و ادبیات متمرکز بوده است و اینکه چگونه براساس رویکرد غالب پوزیتیویستی و اهمیت بیش از اندازه برای شواهد مادی ذیل سکه‌شناسی و باستان‌شناسی، متون نوشتاری مرتبط با تاریخ ایران باستان به قلمرو ادبیات رانده شده‌اند. در مورد دیدگاه روش‌شناختی گازرانی و دیدگاهی که طرح کرده تاکنون پژوهشی صورت نگرفته است. حوزه روش‌شناسی در مطالعات ایران باستان نیز به ندرت محل توجه بوده است. در این زمینه می‌توان به مقاله اسماعیل سنگاری و علیرضا کرباسی با عنوان «تاریخ‌نگاری در ایران باستان؛ ماهیت و روش آن با توجه به رویکردهای مختلف به مفهوم تاریخ» اشاره کرد. نویسندگان در این مقاله به بررسی تاریخی دیدگاه ایران‌شناسان غربی در مورد تاریخ‌نگاری در ایران باستان پرداخته‌اند و توجه‌شان را به این نکته مبذول داشته‌اند که آیا ایرانیان باستان تاریخ‌نگاری داشته‌اند و یا خیر. نویسندگان در نهایت با توجه به کتیبه‌ها و منابع موجود ایرانی نتیجه گرفته‌اند که ایرانیان دارای نوعی پیش تاریخ بوده و مسئله خود را بر اثبات این نکته متمرکز کرده‌اند که به‌رغم نبود مورخانی نظیر مورخیان یونانی و رومی در تاریخ ایران باستان، ایرانیان نیز به ثبت و ضبط وقایع پرداخته‌اند و معنای تاریخ به این طریق برای آنها معنادار بوده است. با وجود این، آنها بینشی فراتر از داده‌های تاریخی عرضه نکرده و محل بحث را به حوزه هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی در تاریخ‌نگاری ایرانیان باستان انتقال نداده‌اند. امیرحسین حاتمی و میثم اکبرزاده نیز در مقاله‌ای با عنوان «افق‌های پوزیتیویستی در تاریخ‌نگاری ایرانی-اسلامی» به مسئله پوزیتیویسم در تاریخ‌نگاری ایران پرداخته‌اند، اما هدف آنها نشان دادن پیش‌زمینه پوزیتیویسم در تاریخ‌نگاری پیشامدرن ایران بوده است و نه آنکه آن را به چالش بکشند. این جستار بر آن است تا ضمن بررسی نقد گازرانی در دو ساحت سلبی و ایجابی، نشان دهد که رویکرد روش‌شناختی او چه امکانی برای مطالعات تاریخ ایران باستان به روی ما می‌گشاید و چه امکانی را می‌تواند از ما سلب کند؟

۲. هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی: در جدال رویکردهای اثبات‌گرا و پست‌مدرن به تاریخ

گازرانی در آغاز کتابش درباره خاندان رستم، توضیح مفصلی درباره روش مدنظر خود می‌دهد. این توضیح روشی در سه مقاله بعدی وی که به فارسی ترجمه شده و به صورت کتاب منتشر شده‌اند به بحث مفصل دوباره گذاشته نشده، اما تحلیل‌های او در آنها نیز در ادامه این رویکرد روش‌شناختی است. وی با اشاره به چرخش زبانی (Linguistic Turn) و تفاوت رویکرد ما به زبان در قیاس با دوره پیش از چرخش زبانی - که برآمده از نظریه تصویری زبان لودویگ ویتگنشتاین (Ludwig Wittgenstein) متقدم و این‌همانی واژه و یک معنای مشخص بود - به این نکته می‌پردازد که خوانش اثبات‌گرا (Positivism) و کیش جستجوی عینیت در حوزه مطالعات تاریخ در ایران به‌طور اعم و تاریخ ایران باستان به‌طور آخص، آشکارا یا نهان، رویکرد غالب و پذیرفته شده در مطالعات تاریخی است. در مطالعات تاریخ ایران در حوزه روش تحقیق، چگونگی علمی بودن رشته تاریخ و معرفت تاریخی به بحث گذاشته شده است که عموماً، معرفت تاریخی را ذیل پوزیتیویسم قرار داده‌اند. در برخی آثاری که به روش توجه نشان داده‌اند، ماهیتی اصلی برای دانش تاریخ در نظر گرفته شده که تولید داده‌های واقعی و یا قریب به واقع است (حضرتی ۱۳۹۷: ۹۱). به عبارت دیگر، در رویکرد پوزیتیویستی، به دست دادن روایت عینی از واقعیت گذشته اصل است و مدعا این است که مورخ بدون دخالت در واقعیت می‌تواند آن را بشناساند (کلارک ۱۳۹۷: ۲۴). این همان رویکردی است که گازرانی توجه ما را به آن جلب می‌کند و با ارجاع به جمله معروف لئوپلد فون رانکه^۱ (Leopold von Ranke)، چهره برجسته واقع‌گرایی و رویکرد اثبات‌گرا در مطالعات تاریخی، تاریخنگاری مسلط ایرانی را ذیل آن تعریف می‌کند (گازرانی ۱۳۹۷: ۷۰۶). گازرانی توضیح می‌دهد که رشته تاریخ به مثابه یک معرفت علمی برای اینکه بتواند در عرصه علوم جایی داشته باشد، بعد از چرخش زبانی دچار بحران شده است (همان ۲۰۰۵). در پاسخ به چالش چرخش زبانی، رویکرد پوزیتیویستی تلاش کرده است خود را باز تعریف کند.

در این بازتعریف که اثبات‌گرایی منطقی (Logical Positivism) نامیده می‌شود، برخلاف اثبات‌گرایان، واقعیت تنها به شکل ناقص شناخت‌پذیر است، اما همچنان تکیه بر این موضوع است که روابط علی و معلولی در بیرون از ذهن انسان وجود دارد (حضرتی ۱۳۹۷: ۱۱۶ و ۱۱۷). علاوه بر این، از دیدگاه هستی‌شناسی به‌رغم اختلاف‌هایی در انواع

رویکردهای اثبات‌گرا وجود دارد، همگی تاکید بر وجود نوعی واقعیت خارجی، بیرونی، مشاهده‌پذیر و مستقل از ذهن انسان دارند که در ذیل هستی‌شناسی واقع‌گرا قرار می‌گیرد (محمدپور ۱۳۹۷: ۱۰). رویکرد گزارانی در تقابل با پوزیتیویسم قرار می‌گیرد و او تلاش می‌کند معنای ضمنی متون را نه به معنای امر واقع، بلکه از منظر کارکرد گفتمان سیاسی و اجتماعی بررسی کند (گازرانی ۱۳۹۷: ۱۹). در این رویکرد که در تقابل با هستی‌شناسی واقع‌گرا قرار می‌گیرد، برخلاف علوم طبیعی، کنش اجتماعی، معنابخشی (Giving-Meaning) را در بر دارد (محمدپور ۱۳۹۷: ۱۷؛ ملایی‌توانی ۱۳۹۰: ۴۸ و ۴۹؛ لیتل ۱۳۸۸: ۳۷۳ و ۴۰۰). خوانش گزارانی از این منظر به هستی‌شناسی ایدئالیستی نزدیک می‌شود.

کالینگوود مبتنی بر این هستی‌شناسی ایدئالیستی توضیح داده است که وقتی می‌گوییم تاریخ علم است، نخست باید منظور از علم را مشخص کنیم. او تاکید می‌کند تاریخ علم است اما علمی خاص، به این معنا که کار آن مطالعه رویدادهایی است که در دسترس مشاهده ما نیستند و مطالعه آنها از طریق استنتاج یا استدلال از چیز دیگری است که در دسترس مشاهده ماست (کالینگوود ۱۳۹۱: ۱۳۹-۱۴۴).^۲ توضیح جی.اچ کار نیز در پاسخ به این پرسش که اصولاً واقعیت تاریخی چیست؟ این نکته را برجسته می‌کند که تقریر واقعیات ربطی به کیفیت واقعیات ندارد، بلکه منوط به تصمیم پیشاپیش مورخ است. امور واقع تنها وقتی لب به سخن می‌کشایند که مورخ سراغ آنها برود. اعتقاد به یک هسته درونی واقعیات تاریخی، بیرون از ذهن و خارج از تاویل و تفسیر مورخ، سفسطه‌ای مهممل است، اما زایل ساختن آن نیز کار سهلی نیست (کار ۱۳۹۶: ۳۶ و ۳۷). براساس همین هستی‌شناسی است که گزارانی تلاش خود را معطوف به نقد رویکرد غالب پوزیتیویستی در مطالعات تاریخ ایران پیش از اسلام می‌کند. در رویکرد غالب، در قیاس با روایت‌های ادبی/تاریخی متون، شواهد مادی همچون سکه اهمیت اصلی را دارند. در رویکرد مزبور، عموماً سکه‌ها به این دلیل ارجح دانسته می‌شوند که ادعا می‌شود آنها اطلاعاتی بی‌واسطه از زمان ضرب را در اختیار پژوهشگر می‌گذارند که برخلاف منابع نوشتاری متاخرتر درباره آن دوره، از دخل و تصرف عقیدتی به دور هستند (بنگرید به: مطلوب‌کاری ۱۴۰۳: ۳۹ و ۴۰).^۳ در واقع در این رویکرد، گویی دوگانه واقعیت-تفسیر وجود دارد و سکه‌ها و شواهد مادی به مثابه واقعیت، از دخل و تصرف به دور هستند. براین اساس می‌توان گفت که نقد گزارانی، نقطه عزیمت

نقد و سنجش روش‌شناسی آثار ساقی گازرانی در مطالعات ... (امید غیائی) ۳۷

خود را از قطب مخالف هستی‌شناسی واقع‌گرا در علم، یعنی هستی‌شناسی ایدئالیستی قرار می‌دهد.

پس از مشخص شدن سطح هستی‌شناسی دیدگاه گازرانی، در سطح معرفت‌شناسی می‌توان روش‌شناسی او را ارزیابی کرد. وی درباره اهمیت داستان آرش کمانگیر توضیح می‌دهد که هرچند فردوسی در شاهنامه به آرش به عنوان نیای اشکانیان اشاره کرده است، اما پژوهشگران دوره اشکانی آن را جدی نگرفته‌اند، زیرا همچنان به روش پوزیتیویستی وفادار مانده‌اند. برای آنان شاهنامه اثری آغشته به اسطوره، تخیل، سحر و جادو است. اثری که قادر نیست به سادگی از آزمون معیارهایی که ژانر تاریخ‌نگاری یونانی-رومی و یا شواهد باستان‌شناختی مقرر کرده‌اند سربلند بیرون بیاید (گازرانی ۱۳۹۸: ب: ۱۸ و ۱۹) وی در تحلیلش از داستان کوش پیل‌دندان نیز، درباره اهمیت بحث درباره ماهیت و نگارش *حد/پیامه* می‌نویسد:

... این بحث‌ها به سبب شیفتگی و گرایش مستمر پژوهشگران این حوزه به واقعیت‌های مسلم تاریخی (historical facts) بسیار محدود بوده‌اند، چون چنین بوده، روایت‌ها تنها زمانی مجوز ورود به قلمرو تاریخ می‌یابند که با وسواس بسیار از تخیل و افسانه جدا شده باشند. از این روست که می‌بینیم، فقه‌اللغه و باستان‌شناسی و سکه‌شناسی میدان را به دست می‌گیرند و این تنها به دلیل فقدان سایر منابع نیست، بلکه به این علت نیز هست که ارزش همه مواد و مطالب موجود با متر و معیار «واقعیت مسلم» بودن سنجیده می‌شوند و هدف هم صرفاً بازسازی تاریخ سیاسی است (گازرانی ۱۳۹۹: ۱۱ و ۱۰)

تحلیل‌های گازرانی در نقد اهمیت بیش از حد شواهد مادی و تلاشش به جهت برجسته کردن اهمیت متون، در سطح معرفت‌شناختی، در جدال دو موضع اثبات‌گرا و پست مدرن قرار می‌گیرد. موضع تاریخ‌نگاری اثبات‌گرا به ویژه پس از حملات هایدن وایت (Hyden White) به رشته تاریخ و یکی دانستن تاریخ و ادبیات^۴ اهمیت بیشتری یافته و تاریخ‌نگاران سستی را در موضع دفاعی قرار داده است. از نظر هایدن وایت، تاریخ‌نگاران باید در وهله نخست بپذیرند که تاریخ‌هایشان نمی‌توانند دقیقاً با رویدادها، به همان نحوی که «واقعاً» اتفاق افتادند، مطابقت کنند (هیوز-وارینگتن ۱۳۸۹: ۵۲۰). وی در نهایت موضع خود را در تئوری ادبی قرار می‌دهد و همه چیز را در تاریخ‌نگاری در فرم معنا کرده، آن را ذیل ژانر قرار می‌دهد (همان ۵۲۶ و ۵۲۷). رویکردی که در روش‌شناسی گازرانی هم دیده

می‌شود، اما چنانکه خواهیم دید، گازرانی به رغم اهمیتش برای ژانر خاصی که آن را «تاریخ ملی» می‌نامد و می‌خواهد معرفت تاریخی از آن مراد کند، تلاش می‌کند مرزش را با نظر هایدن وایت در اینکه تاریخ‌نگاری تنها فرم است، نگه دارد. در نقد رویکرد هایدن وایت در یکی دانستن تاریخ و داستان، عموماً پژوهشگران تاریخ به پوزیتیویسم اعتنا کرده‌اند، چنانکه گویی دوگانه‌ای وجود دارد که در آن تاریخ با صدق و کذب معنا یافته و بیرون از دایره صدق و کذب واقعیت، فاقد معنا و تنها مانند داستان واجد وجهی زیبایی‌شناسانه خواهد بود (بنگرید به: حضرتی ۱۳۹۷: ۱۱۱ و ۱۱۲). پس از مشخص شدن هستی‌شناسی و معرفت‌شناختی مدنظر گازرانی، اکنون می‌توان به تحلیل روش‌شناسی او پرداخت. رویکرد روش‌شناسی گازرانی، با مورد خاص متون مربوط به تاریخ‌نگاری ملی، می‌تواند در دو مسیر دنبال شود. نخست مسیری که وی برای نشان دادن لایه‌هایی تاریخی به معنای امرواقع، در متون این ژانر دنبال می‌کند و دوم چگونگی فهم تاریخی ایرانیان تا دوره مدرن که ذیل این ژانر معنا می‌یافته است. به این معنا او در ابتدا می‌خواهد نشان دهد که چگونه وجهی از تاریخ ایران در دوره اشکانی در روایت‌های حماسه سیستان مستتر است، اما انگیزه بزرگ‌ترش در بررسی داستانهای مجموعه سیستان، درک چگونگی روایت آنها از گذشته است (گازرانی ۱۳۹۷: ۱۶ و ۱۵). موضوع پژوهش گازرانی، ارتباط به هم پیوسته متونی است که شاهنامه اصلی‌ترین اما نه تنها متن موجود از این سبک تاریخ‌نگاری است. براین اساس او همه آثار مرتبط با روایت تاریخ ملی و شاهنامه‌نگاری را مجموعه‌ای ادبی می‌داند که یک ژانر تاریخ‌نگاری یگانه را نمایندگی می‌کند (گازرانی ۱۳۹۹: ۱۱). در ادامه به نقد و بررسی این دو بخش خواهیم پرداخت تا نشان دهیم گازرانی تا کجا توانسته است این مدعای خود را دنبال کند و از سوی دیگر امکانی که بر روی فهم تاریخ ایران باستان گشوده است را تا کجا می‌تواند بسط دهد؟

۳. تطبیق تاریخی: امکان یا امتناع؟

در روایت‌های *خاندان رستم و تاریخ‌نگاری ایرانی*، در ابتدا گازرانی توضیح می‌دهد که هدف وی، تطبیق تاریخی نیست که شخصیت‌های داستان و رویدادهای مجموعه سیستان را با شخصیت‌های اشکانی و رویدادهای تاریخی آن تطبیق دهد (گازرانی ۱۳۹۷: ۱۷). با وجود این، در نهایت طرح کلی گازرانی به چنین تطبیقی نزدیک می‌شود. چنان که در فصل اول می‌نویسد که زمینه تاریخی حماسه‌های سیستان و لایه اصلی تکوین آنها، محصول یک

دوره مشخص تاریخی در منطقه‌ای است که بعدها سیستان خوانده شد. تولید مجموعه حماسه‌های سیستان اساساً روایت دستاوردهای حکمرانان سورن سیستان در گذشته و حال بوده است (همان ۲۱ و ۲۲). وی در دومین گام به تطابق پهلوانان خاندان سیستان با حکمرانان خاندان سورن می‌پردازد که پیشتر هم سابقه داشته است. در واقع، گازرانی به‌رغم ادعای پیشینی خود، در دام این تطبیق‌گرایی می‌افتد و تلاش می‌کند منابع ادبی را با داده‌های سکه‌شناسی در حکومت هندو-پارتی در کنار هم قرار داده و تطابق دهد. هرچند که همچنان تاکید می‌کند که این تطبیق لزوماً به این معنا نیست که قهرمانان اصلی داستان را از موقعیت‌شان در قصه بیرون کشیده و با چهره تاریخی - مانند رستم با گنڈُفَر - مطابقت دهد، و نیز اصراری ندارد که بازتاب حادثه‌ای تاریخی که در داستانی محفوظ مانده است به یک رویداد خاص اشاره دارد (همان). نکته‌ای که در ادامه مسیر خود از آن عدول می‌کند، چنانکه در همین کتاب اعدام فرامرز پسر رستم به دست بهمن را بازنمایی از اعدام سورنای حران می‌داند (همان ۶۳) و در تحلیلش از شکل‌گیری شخصیت نهایی ضحاک ماردوش، به بازنمایی شکست آستیاگ از کوروش در نبرد فریدون و ضحاک در تاریخ ملی اشاره می‌کند (گازرانی ۱۳۹۸ الف: ۲۹). وی کهن‌ترین لایه داستان ضحاک و تطبیق آن را نتیجه تلاش‌های دینی-سیاسی مورخان سلسله هخامنشی می‌داند که آستیاگ به مار-شاه تبدیل شد.^۵ او در تحلیلش از کوش‌نامه نیز توصیفات آن را در نسبتی با روایت‌های تاریخ دوره ساسانی در نبرد با کوشانیان می‌داند (گازرانی ۱۳۹۹: ۱۱-۱۴)

به نظر می‌رسد گازرانی در این تطبیق‌ها گاه در دام پوزیتیویسمی که باب نقد را درباره آن گشوده است می‌افتد، چنانکه در پارتی دانستن زمینه داستان‌های رستم و خانواده‌اش با نقد کریستن سن و نولدکه، جای هیچ تردیدی نمی‌بیند (گازرانی ۱۳۹۷: ۵۰ و ۵۱). در این رویکرد تطبیقی، هرچند گازرانی تلاش دارد جنبه معرفتی متون را از دیدگاه‌هایی نظیر گفتمان سیاسی نشان دهد، اما وسوسه نشان دادن رویدادهای عینی در متون داستانی/تاریخی دوره باستان در تحلیل او وجود دارد و روش‌شناسی او را با مقوله صدق و کذب (در معنای پوزیتیویستی) درگیر نگه می‌دارد. تطبیقی که ممکن است در برخی داستان‌ها براساس شباهت و نزدیکی شواهد و داده‌ها با متن روایت شاهنامه‌نگاری ممکن به نظر برسد، در برخی موارد بسیار مبهم و ناممکن می‌شود که اساس این روش تطبیقی خاص گازرانی را نیز می‌تواند محل تردید قرار دهد. کویاجی در مورد سرشت این تطبیق‌های تاریخی میان این دو عرصه تاریخ ایران باستان به درستی می‌نویسد:

شاعران و حماسه‌سرایان ایرانی می‌کوشیدند که همه پهلوانان و دلاوران ایران کهن را در بارگاه کیخسرو فراهم آورند و شکوه و عظمت این دربار را هر چه بتوانند، افزون‌تر سازند. از این رو، رده‌بندی تاریخی و ترتیب زمانی در آمدن پهلوانان به پهنه‌ی داستان‌ها، یکسره در هم ریخته و آشفته است. پهلوانان اوستایی همچون توس و گسته‌م، دوش به دوش فرمانروایان پسین پارتی مانند گودرز پیکار می‌کنند (کویاجی ۱۳۸۸: ۲۰۷).

براین اساس می‌توان گفت که روش‌شناسی گازرانی در این وجه خود، به‌رغم نشان دادن سیر تحول و شکل‌گیری نهایی روایت‌های تاریخ‌نگاری «ژانر ملی» و لایه‌های متعدد آن از دوره ماد تا ساسانی که جالب توجه است، همچنان نشانه‌های پوزیتیویسم را در بطن خود دارد. بنابراین می‌توان گفت که از دیدگاه سلبی، گازرانی نمی‌تواند به‌رغم مدعای نخستین خود از تاریخ‌نگاری پوزیتیویستی کاملاً فاصله بگیرد. روش‌شناسی او وجه دیگری نیز دارد که می‌توان آن را از دیدگاه ایجابی در مطالعات تاریخ ایران باستان مدنظر قرار داد.

۴. نسبت تاریخ و ادبیات: به سوی نشان دادن وجه شناختی/معرفتی متون تاریخی

روش‌شناسی گازرانی در تلاش است تا نشان دهد متون ژانر ملی در کلیت حامل معرفتی به گذشته هستند، اما همچنان نمی‌تواند از فکر یافتن لایه‌های امرواقع در این ژانر تاریخ‌نگاری بیرون بیاید. وی در آنجا نیز که به نظر می‌رسد تمرکزش را بر بُعد معرفت‌شناختی گذاشته است، باز هم بحث از لایه‌های تاریخ به مثابه امرواقع را پیش می‌کشد. وی در تحلیلش از داستان کوش پیل‌دندان می‌نویسد:

...اما رفتن به دنبال واقعیت‌های مسلم تاریخی چه بسا چیز دندان‌گیری نصیب پژوهشگر نکند، زیرا بنا بر این نبوده است که انبوه روایت‌های موجود، که از روایت‌های پیش از اسلام نشأت گرفته‌اند، ماهیتی واقعیت‌بنیان داشته باشند. این روایت‌ها درباره گذشته‌اند و شامل مجموعه‌ای مفصل و عظیم از متون می‌شوند که اگرچه بارها دستخوش بازنگری و بازنویسی شده‌اند، در گنه خود تاریخ و داستان پادشاهان پیش از اسلام را جای داده‌اند. در هر حال، در برخی از داستان‌ها که به نظر می‌رسد در دسته افسانه و اسطوره جای داده شده‌اند می‌توان لایه‌ای تاریخی را شناسایی کرد (گازرانی ۱۳۹۹: ۱۱۰).

خارج نشدن از رویکرد تطبیقی باعث شده است تا گزرائی نتواند بُعد معرفت‌شناختی مدنظرش را بسط دهد. پل ریکور (Paul Ricœur)، فیلسوف فرانسوی عرصه هرمنوتیک با توجه به مرز معرفتی میان ادبیات و تاریخ، تحلیلی در نقد رویکرد هایدن وایت به دست می‌دهد که برای فهم افقی که گزرائی تلاش می‌کند برای ما ترسیم کند، راهگشا است. ریکور با توضیح اینکه در نهایت، هر تفسیر تاریخی باید از مجرای «روایت» پیکربندی و بازنمایی شود، به شباهت تاریخ و ادبیات از این منظر تاکید می‌کند، اما توضیح می‌دهد که در تاریخ روی‌آوری ما در پیکربندی روایت براساس داده‌ها و شواهدی است که برچسب تاریخی، یعنی نشانه‌هایی از امور اتفاق افتاده در گذشته، بر خود دارند. رویکرد هرمنوتیکی ریکور به ما نشان می‌دهد که هرچند جستجوی امرواقع می‌تواند امکان‌ناپذیر باشد، اما یک روایت تاریخی، ناخودآگاه و به صورت پیشاپیش به عنوان معرفتی درباره گذشته لحاظ می‌شود که در داستان این عنصر غایب است (Ricoeur 1984: 82).

براین اساس می‌توان توضیح گزرائی را بهتر درک کرد که روش مدنظر او، دریچه‌ای به فرهنگ و مناسبات اجتماعی ایران پیش از اسلام می‌گشاید که در آن ورای امرواقع، مفاهیم بنیادینی چون مشروعیت سیاسی، تلقی از رویارویی با دشمن خارجی، ساختار دیوانی، تنوع گفتمان‌های دینی و رابطه متقابل قدرت مرکزی و قدرت‌های منطقه‌ای درهم تنیده شده و بازنمایی می‌شوند (گزرائی ۱۳۹۷: ۱۹). ریکور روایت را به مثابه ساختار مشترک تاریخ و داستان بدیهی می‌داند و بحث خود را در سطح «ارجاع» مطرح می‌کند (غیائی و مازیار ۱۴۰۱: ۱۲۰). این تلقی ریکور می‌تواند پشتوانه این توضیح گزرائی قرار گیرد که با نقدی مهم به حماسه خواندن ژانر تاریخ ملی، شرح می‌دهد که شاهنامه یک روایت پیوسته از تاریخ ایران و در زمان مشخص، برخلاف بی‌زمان بودن ژانر حماسه در غرب است که موجب حفظ ارزش‌ها و اصول ایرانیان باستان به مثابه یک «گذشته کاربردی» شده است (گزرائی ۱۳۹۷: ۹). ریکور به‌رغم همراهی با وایت در ایده ساختار تخیل، در تمایز با وایت بر این باور است پیکره‌ای که وایت مطرح می‌کند، نمی‌تواند تمام و کمال از پس تصویری که روایت تاریخی به دست می‌دهد بر بیاید، زیرا این تصویر از سطح طرح‌افکنی روایت و ساختار زبانی آن فراتر می‌رود و در فرآیندی پیچیده نسبت ما با گذشته را برقرار می‌کند. به عبارت دیگر، مهم‌ترین نقد ریکور به نظریه وایت، بررسی ساختار آگاهی در نظر وایت، در سطح ساختار زبانی است که توجهی به سطح ارجاعی آن ندارد. در تحلیل وایت عرصه نمادینی برای پیشاپیکربندی وجود ندارد، اما از نظر ریکور، تصویر تاریخی در چرخه تفسیر قرار

می‌گیرد و بازیگر بندی واقعی دانسته می‌شود که از جهان متن گذشته وارد جهان خواننده می‌شود (غیاثی و مازیار، ۱۴۰۱: ۱۲۴ و ۱۲۵). گزرنانی در پژوهش خود با این مسئله درگیر شده بود و در مواجهه با داستان ضحاک به پیچیدگی‌های پرداختن به آن با توجه به رویکرد روش‌شناختی خود و مرز میان ادبیات و تاریخ اذعان می‌کند:

..اما بیش از آن ارتباط داستان‌ها با تاریخ بود که توجه مرا جلب می‌کرد، به ویژه در این مورد خاص، یعنی تاریخ‌نگاری ژانر شاهنامه که داستان و تاریخ در آن درهم تنیده می‌شوند. با این همه آنجا که پای کشف مسائل تاریخی در میان باشد، داستان ضحاک گزینه‌ای راحت و بی‌دردسر نیست، زیرا تصویر ضحاک مار-شاه از یکسو در اساطیر ریشه دارد و از سوی دیگر، به نظر می‌رسد که روایت شاعر بزرگ طوس از این داستان چندان جایی برای پژوهش تاریخی باقی نمی‌گذارد (گزرنانی ۱۳۹۸: ۸).

بر همین اساس می‌توان گفت که گزرنانی در نهایت مسیری که در نسبت تاریخ و ادبیات در فهم آثار گذشته را برای ما باز می‌کند، نیمه‌تمام باقی می‌گذارد. در واقع تحلیل او در جایی که دیگر نمی‌تواند لایه‌های تاریخی را نشان دهد (مانند شخصیت زال)، از توضیح بیشتر باز می‌ماند. اگر روش هرمنوتیکی ریکور را بار دیگر مدنظر قرار دهیم، شخصیت زال حتی اگر نتوانیم تفسیری از وجود لایه‌های تاریخی در دوره باستان، به معنای امر واقع، از آن به دست دهیم، برچسب فهم تاریخی را با خود دارد و نمی‌توان به راحتی آن را به مرز بیرون از تاریخ راند. به عنوان نمونه، در شاهنامه و در داستان کنار رفتن کیخسرو از قدرت، بحرانی رخ می‌دهد که زال نقشی کلیدی برای حل و فصل آن و مسئله مشروعیت سیاسی دارد. کیخسرو پس از کشتن افراسیاب، در اوج قدرت و شکوه تصمیم می‌گیرد از قدرت کناره‌گیری کند. بزرگان از زال می‌خواهند تا شاه را منصرف کند. زال در این گفتگو تلاش می‌کند تا با یادآوری و برجسته کردن مولفه‌های اصلی شاهی، کیخسرو را منصرف کند. زمانی که کیخسرو نمی‌پذیرد، زال باز هم اصرار کرده و با تذکر به دوگانه تقابلی شاه نیک دارای فر و شاهی که از دیوان فرمان می‌برد، کیخسرو را مخاطب قرار می‌دهد:

گر این باشد ای شاه سامان تو	نگردد کسی گرد پیمان تو!
پشیمانی آید ترا زین سخن	براندیش و فرمان دیوان مکن!
و گر نیز جویی چنین راه دیو	ببرد ز تو فر گیهان خدیو!

کیخسرو همچنان بر تصمیم خود مصمم است و از فرجام کار شاهی می‌ترسد و به رغم تلاش فراوان زال، در نهایت از قدرت کناره‌گیری می‌کند. بر طبق تاریخ‌نگاری پوزیتیویستی شخصیت زال از حوزه معرفت تاریخی بیرون است. در رویکرد تطبیقی گازرانی هم جایی برای نشان دادن اهمیت آن باقی نمی‌ماند، اما آیا نمی‌توان از روایت‌های مرتبط با زال، معرفتی از تاریخ ایران باستان کسب کرد؟

در پاسخ به این پرسش و با بسط بُعد معرفت‌شناختی رویکرد گازرانی می‌توان گفت که شخصیت زال، چه شواهد عینی مانند سکه‌ها و مدارک باستان‌شناسی وجودش را تأیید کنند و چه نه، چه بتوان لایه‌های تاریخی به مثابه امرواقع در آن تشخیص داد و چه نه، شخصیتی تاریخی محسوب می‌شود، زیرا در کلیتی از تاریخ ایران باستان، به معنای امورمعنادار گذشته برای ایرانیان زمان فردوسی (و چه بسا زمان ما حتی)، جایگاه مهمی را در بیان مولفه‌های بنیادین بر عهده گرفته است. براین اساس، دیگر تاریخ بر پایه دقیقاً اینکه چه اتفاقی افتاده است، مانند الگوی پیشنهادی رانکه، تنها الگوی اصلی در شناخت تاریخ نیست، بلکه با عوض کردن هستی‌شناسی از واقع‌گرایی به ایدئالیستی، راه برای فهم و کاربست پارادایم‌های برساختی-تفسیری، تاویلی و معناکاو گشوده می‌شود که زوایای دیگری از تاریخ دوره باستان برای ما به فهم در می‌آورند. نکته‌ای که می‌توان در خلال مواجهه ایرانیان دوره اسلامی با خدایان‌ها و ترجمه آنها دید. روایت‌هایی که در برخی نسخه‌های *خدایان‌نامه* بوده و در دیگری نبوده و در قالب داستان‌های مختلف روایت شده بودند. توصیفات این نسخه‌ها جدای از اینکه به کدام دربار یا دوره متعلق بوده باشند، بازنمایی از تاریخ و مولفه‌های مهم آن دوره بوده است (روزن ۱۳۸۲: ۳۲). نسبی‌گرایی رسیدن به امرواقع می‌تواند در قلمرو مدنظر هایدن‌وایت و همانندی تاریخ و داستان بینجامد، اما این نسبی‌گرایی پست‌مدرنیستی با نسبی‌گرایی هرمنوتیکی متفاوت است، زیرا آنچه همواره رویکرد هرمنوتیکی از نسبی‌گرایی مدنظر داشته، یعنی مشی حقیقت در قلمرو تفسیر، با نسبی‌گرایی پست‌مدرن منافات دارد (گروندن ۱۳۹۳: ۹ و ۱۰). در نگاهی پدیدارشناسانه به تاریخ، می‌توان قطعیت دانش تاریخی مدنظر پوزیتیویسم را رد کرده، زوایای دیگری از معرفت دانش تاریخ را نشان داد، اما مانند پست‌مدرنیسم از هیچ آغاز نکرد (معینی علمداری ۱۳۸۷: ۹ و ۸). گازرانی در روش‌شناسی خود به این حد از خوانش پدیدارشناسانه و هرمنوتیکی از تاریخ توجهی نمی‌کند، در حالی که این رویکرد می‌تواند روش‌شناسی او را غنی‌تر کند. هایدن‌وایت تمرکز اصلی خود را بر طرح معنای تاریخ و داعیه معرفت بودن آن می‌گذارد و در نهایت با

رویکردی فرمالیستی معتقد است که همه چیز در قالب ژانر و فرم مدنظر که روایت مشابه داستان است بیان خواهد شد. از نظر هایدن وایت، این که کدام اثر تاریخی بهتر یا صحیح‌تر است، مسئله نیست، بلکه مدل و طرح بازنمایی یک پژوهش تاریخی، فرمی شاعرانه است که به داده‌های مورد استفاده بستگی ندارد، بلکه به منظر و چشم‌اندازی که مورخ از آن زمینه تاریخی و گونه‌های روایت تاریخی را می‌بیند، وابسته است (White 1975: 2-9). پل ریکور یکی از مدعاهای اصلی هرمنوتیکی را در اینجا توضیح می‌دهد. با این که رویداد گفتار (در اینجا ژانر تاریخ‌نگاری مدنظر گازرانی) ولو تنها با بدل شدنش به گذشته، ناپدید می‌شود، معنایش می‌تواند دوام بیاورد. اگر معناها با از میان رفتن رویدادها واقعاً دوام می‌آورند، این معناها می‌توانند به واسطه سوژه‌های جدید در زمان‌ها و زمینه‌های تازه از سر گرفته شوند (پلاور ۲۰۲: ۱۱۳).

ریکور با تمایز گذاشتن میان یاد (Memory) و تخیل (Imagination)، توضیح می‌دهد که یاد و تخیل را هم به سبب قصدیت عملی‌شان و هم ابژه‌ای که آن را قصد می‌کنند می‌توان از یکدیگر متمایز کرد. ابژه‌ی هر دو آنها چیزی غایب است، اما در مورد یاد این غایب بودن به معنای غیرواقعی یا خیال بافته بودن نیست، بلکه به معنای بودگی است. به عبارت دیگر، ابژه قصد شده یاد، چنان که ارسطو پیش‌تر گفته بود، ابژه‌ی «از گذشته» است. ریکور می‌پرسد چرا اینگونه است که آنچه را به یاد می‌آوریم به مثابه گذشته به یاد می‌آوریم؟ به عبارت صریح‌تر، می‌توان گفت بدون یاد هیچ ایده یا تجربه‌ای از گذشته به مثابه گذشته و در نتیجه هیچ ایده‌ای از زمان به مثابه امری زیسته نداشتیم. از سوی دیگر، این گذشته به یاد آمده زمانی واقعی بوده است و شاید بتوان گفت به سبک و سیاق خودش کماکان واقعی است، اگر هستی‌شناسی ما بتواند این «بودگی» را به مثابه واقعیت در خود جای دهد و بدان معنا ببخشد (Ricoeur 2006: 45-48). این توضیح می‌توانست از منظر روش‌شناختی پشتوانه نکات گازرانی در مورد مشروعیت و انتقال این معنا در طی تاریخ دوره باستان قرار گیرد.

تمایز میان رویکرد ریکور و هایدن وایت نیز می‌توانست گازرانی را از خطر این‌همانی تاریخ و داستان دورتر نگه دارد. ریکور در برابر هایدن وایت استدلال می‌کند که مورخان به دلیل وابستگی و تمسکشان به اسناد تاریخی و ردپاهای باقیمانده از گذشته از داستان‌نویسان متفاوت عمل می‌کنند. به زبان پدیدارشناسانه مورخان همواره قصد دارند تا به ما بگویند در مورد آنچه واقعاً رخ داده، چه می‌توانیم بدانیم. در تقابل با پوزیتیویسم و تطابق متون با امرواقع در تاریخ، ریکور پیشنهاد می‌کند که آن نوع صدقی که اینجا دست‌اندرکار است،

همانقدر به ایده راستی وابسته است که به ایده مطابقت بین آنچه به یاد می‌آید و آنچه واقعا در گذشته رخ داده است. در زمان حال، چیزی به مثابه گذشته حاضر شده است. از این رو یاد نوع خاصی از پدیدار عام‌تر حاضرسازی است یا آن چیزی که پدیدارشناسی به آن احضار (Presentification) می‌گوید. ریکور در تحلیل نهایی به ما نشان می‌دهد که یاد همان تخیل نیست (Ibid 50-55) نکته‌ای که می‌تواند اشارات گازرانی در مورد زنده ماندن یاد ضحاک و آرش را در خاطره جمعی ایرانیان، به مثابه تاریخ و از طریق ژانر ملی توضیح دهد.^۶

بر این اساس نمی‌توان گفت که بدیل تاریخ‌نگاری پوزیتیویستی و اثبات‌گرایانه، رویکرد عدم قطعیت و موضع پست مدرن است^۷، بلکه می‌تواند از نگاهی هرمنوتیکی و نقطه عزیمت پدیدارشناسانه در هیچ کدام از این دو مسیر جای نگیرد. در رویکرد پدیدارشناسانه، می‌توان چنین گفت که هیچ حوزه‌ای از گفتمان و هیچ قسم واقعیت تاریخی را نمی‌توان یک بار و برای همیشه تعریف کرد. در واقع، این تجربیات ما در جهان است که از طریق آگاهی و در جریان سیال زمان، واقعیت تاریخی را به صورت مثالی و در قالب ایده متجلی می‌سازد. این رویکرد، برخلاف پست‌مدرنیسم، نقطه عزیمتش تجربه آگاهی در جهان تاریخی است (معینی علمداری ۱۳۸۷: ۹۸). رویکرد گازرانی اگر بسطی از بُعد معرفت‌شناسانه و هرمنوتیکی یافته بود، می‌توانست معرفت ما به تاریخ ایران باستان را ذیل افق پدیدارشناسانه قرار دهد.

۵. نتیجه‌گیری

گازرانی با نقد رویکرد غالب پوزیتیویستی در تاریخ‌نگاری ایران باستان، رویکرد جدیدی را مطرح کرده است. وی با نقد فهم تاریخ به مثابه امر واقع، تمرکز خود را بر اهمیت متونی مانند شاهنامه - که آن ژانر ملی می‌نامد - معطوف می‌کند تا نشان دهد این متون حامل فهم تاریخی ایرانیان از دوره باستان بوده‌اند و سیطره تاریخ‌نگاری پوزیتیویستی است که این متون را در قیاس با شواهد مادی نظیر یافته‌های باستان‌شناختی و سکه‌شناسی، کم‌اهمیت جلوه داده است. گازرانی برای بسط نقد خود دو مسیر متفاوت را در پیش می‌گیرد که به‌رغم نقطه عزیمت اولیه، روش‌شناسی او را دچار تناقض می‌کند. از یکسو وی تلاش می‌کند تا در میان داستان‌های ژانر تاریخ ملی لایه‌هایی از تاریخ به مثابه امر واقع بیابد و از سوی دیگر نشان دهد که متون این ژانر حامل معرفتی در زمینه‌های گفتمانی مانند

مشروعیت سیاسی هستند. تمرکز او بر بخش نخست، بخش دوم را به حاشیه برده و روش او را درگیر در مقوله صدق و کذب به معنای پوزیتیویستی می‌کند. به دلیل همین تناقض است که گزارانی به‌رغم گشودن دریچه‌ای در نقد پوزیتیویسم، خود نیز به مصداقی از نقدش بدل می‌شود. بُعد دومی که گزارانی به آن توجه کرده است، اگر بسطی هرمنوتیکی یافته بود می‌توانست با تمایز میان تاریخ به مثابه امرواقع و تاریخ به مثابه یادآوری گذشته، ساحتی دیگر به روی مطالعات تاریخ ایران باستان بگشاید. رویکرد پدیدارشناسانه و هرمنوتیک پل ریکور، می‌توانست روش‌شناسی گزارانی را تا آن جایی بسط دهد که ضمن حفظ تمایز با رویکرد پست‌مدرن به تاریخ، از پوزیتیویسم نیز فراتر رفته، عرصه دیگری را به روی پژوهشگران تاریخ ایران باستان نشان دهد. در این عرصه هم می‌توان فهم متون ژانر ملی مانند شاهنامه از تاریخ را برجسته کرد و هم به تداوم بن‌مایه‌های این ژانر به مثابه تاریخ - تا امروز پرداخت.

پی‌نوشت‌ها

۱. رانکه به عنوان چهره اصلی تاریخنگاری اثبات‌گرایانه، وظیفه اصلی مورخان را پرداختن به آنچه واقعا رخ داده (wie es eigentlich gewesen) دانسته بود. برای تفاسیری که از این جمله شده است بنگرید به:

V. Below, G (1928), "Wie Es Eigentlich Gewesen." , *Vierteljahrsschrift Für Sozial- Und Wirtschaftsgeschichte*, vol. 20, no. 3/4, , pp. 452-460.

۲. توضیح فلسفی ادmond هوسرل (Edmund Husserl) به خوبی نقد کلان به کاربست رویکرد پوزیتیویستی در فهم جهان انسانی را نشان می‌دهد. هوسرل با پیش کشیدن بحران در علوم اروپایی، نشان می‌دهد چگونه علم جدید توانسته است جهان طبیعت را فرمول‌بندی کند، اما کاربست روش این علم در فهم جهان انسانی بسیاری از وجوه را از دسترس خارج می‌کند و به دایره خارج از علم می‌سپارد. هوسرل با توضیح مفهوم «زیست‌جهان» / «جهان زندگی» (Lebenswelt) نشان می‌دهد علوم طبیعی و روش پوزیتیویستی مبتنی بر آن، نمی‌تواند همه زوایای دانش‌های مرتبط با حیات انسانی را توضیح دهد. برای توضیح فلسفی هوسرل بنگرید به: (Husserl 1976, 48-54); (رشیدیان ۱۳۹۴: ۵۳۱-۵۷۳)

۳. کتاب مطلوب‌کاری جدیدترین پژوهش منتشر شده‌ای است که تمرکز خود را بر تحلیل تاریخی با محوریت داده‌های سکه‌شناسی و اهمیت آنها در پژوهش تاریخ ایران باستان قرار داده است. هرچند که توضیح مشخصی درباره روش‌شناسی و معرفت‌شناسی موردنظر نویسنده در کتاب نیامده است (تنها بخش روش‌شناسی در کتاب، توضیحی در مورد انواع سکه‌ها و ویژگی‌های آنهاست)، اما نویسنده نقل‌قول در متن را در بخش‌های آغازین اثر خویش آورده است. به‌رغم این که مطلوب‌کاری

نقد و سنجش روش‌شناسی آثار ساقی گازرانی در مطالعات ... (امید غیائی) ۴۷

اذعان می‌کند خوانش تاریخی او از سکه‌ها می‌تواند از سکه‌شناسان متفاوت باشد، اما دقیقاً همین توضیح که سکه‌ها در قیاس با منابع نوشتاری از دخل و تصرف به دور هستند را در بخش نتیجه‌گیری کتاب خود تکرار می‌کند. بنگرید به: (مطلوب‌کاری ۱۴۰۳: ۳۹۵). خدادرضاخانی نیز در در پژوهش خود درباره ایران شرقی به این موضوع اشاره کرده است که انتخاب وی برای نوشتن تاریخ مدنظر خود، تمرکز بر شواهد مادی از جمله سکه‌شناسی در قیاس با روایت‌های ژانر تاریخ ملی بوده است (Rezakhani 2017: 23). گازرانی به درستی در مورد استفاده از سکه به عنوان یک منبع تاریخی، به دشواری رمزگشایی آنها اشاره می‌کند که مهم‌ترین دلیل آن فقدان یک تاریخ‌روایی است (گازرانی ۱۳۹۷: ۲۴ و ۲۵).

۴. نسبت میان متون تاریخی و متون ادبی با توجه سرشت زبانی روایی مشترک هر دو ساحت همواره مورد بحث بوده است. یکی از پژوهشگران تاریخ‌نگاری ایرانی این نکته را تذکر می‌دهد که یک اثر تاریخی، همانند هر اثر دیگری (نوشتاری یا شفاهی) در وهله نخست یک برساخت زبان است (اسکات‌میثمی ۱۴۰۰: ۶۱).

۵. گازرانی این که مقر ضحاک در شاهنامه بابل دانسته شده است را نیز مربوط به همین دوره تاریخی و مرتبط تبلیغات کوروش بر علیه نابونید می‌داند. (گازرانی ۱۳۹۸ الف: ۳۰-۳۱)

۶. گازرانی به اهمیت آرش تا شعر معاصر شاعری با عقاید چپ مانند کسرائی اشاره می‌کند، اما اگر می‌توانست توضیحی درباره نسبت معرفت تاریخی و مفهوم یاد_ با توضیحی که ریکور می‌دهد_ را بسط دهد، می‌توانست جنبه شناختی و کارکردی این ژانر تاریخ‌نگاری مدنظر خود را دقیق‌تر کند که چرا کسرائی سراغ داستان آرش به مثابه یک یاد و خاطره تاریخی ایرانیان می‌رود.

۷. حضرتی براساس نگرانی مبتنی بر همین رویکرد معتقد است آنچه در حوزه مطالعات تاریخی در حال وقوع است، تلاش نامبارک در ایجاد پیوند ناشیانه میان تاریخ‌شناسی و روش‌های رایج در علوم تعمیمی است تا به مدد آن دانش تاریخ از بحران ناتوانی در تولید علم خارج شود (حضرتی ۱۳۹۷: ۹۱). بسط روش‌شناسی گازرانی و پیوند زدن آن با پدیدارشناسی و هرمنوتیک، نه تنها به نسبییت پست‌مدرنیستی نمی‌انجامد، بلکه از پیوند مکانیکی با نظریه‌های جامعه‌شناختی و کلان‌روایت‌ها نیز تن می‌زند. براین اساس رویکردی دیگر در فهم تاریخ خودش را عیان می‌سازد که همچنان تاریخی است، اما در عین حال با رویکرد پوزیتیویستی نیز فاصله معناداری ایجاد می‌کند.

کتاب‌نامه

- اسکات‌میثمی، جولی، (۱۴۰۰)، «تاریخ به مثابه ادبیات»، *تاریخ‌نگاری فارسی در ایران میانه*، زیر نظر چارلز ملویل، چاپ نخست، تهران: نگارستان اندیشه، ۶۱-۱۱۲
- پلاور، دیوید، (۱۴۰۲)، *ریکور: راهنمایی برای سرگشتگان*، ترجمه ندا غیائی، چاپ اول، تهران: ققنوس

۴۸ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۵، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۴

- حاتمی، امیرحسین و میثم اکبرزاده، (۱۴۰۳)، «افق‌های پوزیتیویستی در تاریخ‌نگاری ایرانی-اسلامی»، پژوهش‌های معرفت‌شناختی، سال سیزدهم، شماره ۲۷، ۱۲۷-۱۴۹
- حضرتی، حسن، (۱۳۹۷)، روش پژوهش در تاریخ‌شناسی، چاپ اول، ویراست دوم، قم: لوگوس
- رشیدیان، عبدالکریم، (۱۳۹۴)، هوسرل در متن آثارش، چاپ چهارم، تهران: نشر نی
- روزن، بارون و، (۱۳۸۲)، درباره ترجمه‌های عربی خدای‌نامه، ترجمه متن روسی محسن شجاعی، مقدمه و ترجمه متن عربی علی بهرامیان، ضمیمه شماره ۱۵ نامه فرهنگستان، تهران
- سنگاری، اسماعیل و علیرضا کرباسی، (۱۳۹۵)، «تاریخ‌نگاری در ایران باستان؛ ماهیت و روش آن با توجه به رویکردهای مختلف به مفهوم تاریخ»، تاریخ اسلام و ایران، سال ۲۶، شماره ۳۰، پیاپی ۱۲۰، ۱۶۷-۲۱۸
- غیاثی، ندا و امیر مازیار، (۱۴۰۱)، «نقش سازنده تخیل در تاریخ از منظر پل ریکور»، فلسفه، شماره ۱، پیاپی ۳۸، ۱۱۷-۱۳۲
- فردوسی، (۱۳۹۶)، شاهنامه، پیرایش جلال خالقی مطلق، نسخه چهارجلدی (دوبخش)، چاپ دوم، تهران: سخن
- کار، نئی. اچ، (۱۳۹۶)، تاریخ چیست، ترجمه حسن کامشاد، چاپ هفتم، تهران: خوارزمی
- کالینگوود، آر. جی، (۱۳۹۱)، اصول تاریخ و نوشتارهای دیگر در فلسفه تاریخ، ترجمه عبدالرضا سالار بهزادی، چاپ دوم، تهران: نی
- کویاجی، جهانگیر، (۱۳۸۸)، بنیادهای اسطوره و حماسه ایران، گزارش و ویرایش جلیل دوستخواه، چاپ سوم، تهران: آگاه
- کلارک، الیزابت، (۱۳۹۷)، تاریخ، متن، نظریه (مورخان و چرخش زبانی)، ترجمه هاشم آقاجری، تهران: مروارید
- گازرانی، ساقی، (۱۳۹۷)، روایت‌های خاندان رستم و تاریخ‌نگاری ایرانی، ترجمه سیما سلطانی، چاپ اول، تهران: مرکز
- گازرانی، ساقی، (۱۳۹۸ الف)، ضحاک، تاریخ از دل اسطوره، ترجمه سیما سلطانی، چاپ اول، تهران: مرکز
- گازرانی، ساقی، (۱۳۹۸ ب)، آرش کمانگیر، جای خالی داستان آرش در شاهنامه، ترجمه سیما سلطانی، چاپ اول، تهران: مرکز
- گازرانی، ساقی، (۱۳۹۹)، کوش پیل‌زدان، خلقت یک ضلعه‌قهرمان، ترجمه سیما سلطانی، چاپ اول، تهران: مرکز
- گروندن، ژان، (۱۳۹۳)، هرموتیک، ترجمه محمدرضا ابوالقاسمی، چاپ اول، تهران: ماهی

نقد و سنجش روش‌شناسی آثار ساقی گازرانی در مطالعات ... (امید غیائی) ۴۹

لینتل، دانیل، (۱۳۸۸)، *تبیین در علوم اجتماعی، درآمدی به فلسفه علم/اجتماع*، ترجمه عبدالکریم سروش، چاپ پنجم، تهران: صراط

ملایی توانی، علیرضا، (۱۳۹۰)، *درآمدی به روش پژوهش در تاریخ*، چاپ چهارم، تهران: نی
محمدپور، احمد، (۱۳۹۷)، *روش در روش: درباره ساخت معرفت در علوم انسانی*، چاپ اول، قم:
لوگوس

مطلوب‌کاری، اسماعیل، (۱۴۰۳)، *سکه‌نوشته‌های ساسانی، رویکردی زبان‌شناختی به تحلیل تاریخی*،
چاپ یکم، تهران: نگاه معاصر

معینی علمداری، جهانگیر، (۱۳۸۷)، *درآمدی بر مطالعه پدیدارشناختی تاریخ ایران، مطالعات ملی*، دوره ۹،
شماره ۳۶، ۳-۱۹

هیوز-وارینگتن، مارنی، (۱۳۸۹)، *پنجاه متفکر کلیدی در زمینه تاریخ*، ترجمه محمدرضا بدیعی، چاپ
دوم، تهران: امیرکبیر

Husserl, Edmund, (1976), *Die krisis Der Europäischen Wissenschaften und Die Transzendente Phänomenologie*.

Rezakhani, Khodadad, (2017), *East Iran in Late Antiquity*, ReOrienting the Sasanians, Edinburgh, Edinburgh University Press

Ricoeur, Paul, (1984), *Time and Narrative*, Vollume III, Translated by Kathleen McLaughlin and David Pellauer, Chicago and London, University of Chicago

Ricoeur, Paul, (2006), *Memory, History, Forgetting*, translated by Kathleen Blarney and David Pellauer, Chicago & London, THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

V. Below, G, (1928) "Wie Es Eigentlich Gewesen." , *Vierteljahrsschrift Für Sozial- Und Wirtschaftsgeschichte*, vol. 20, no. 3/4, , pp. 452-460.

White, Hyden, (1975), *Metahistory: the historical imagination in nineteenth-century Europe*, Baltimore, Maryland, Johns Hopkins University Press.